

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

УДК 378.015.311'091.2:613.6

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14834426>

Здоров'язбережувальна компетентність педагога як основа компетентнісного підходу в сучасному освітньому процесі

Марія Цуркан

професор кафедри психології та філософії Буковинського державного медичного університету, м. Чернівці, Театральна площа, 2, 58002; професор кафедри педагогіки, психології та теорії управління освітою комунального закладу «Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області», доктор педагогічних наук, професор, м. Чернівці, вул. Івана Франка, 20, 58000, maria-ts77@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2866-1743>

Анна-Христина Лясковська

старший викладач кафедри педагогіки, психології та теорії управління освітою комунального закладу, «Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області», м. Чернівці, вул. Івана Франка, 20, 58000, kristinaliaskovska25@gmail.com

Ірина Харовська

учитель української мови та літератури Чернівецької гімназії № 5 «Інтеграл», м. Чернівці, вул. Руська, 228-А, 58023, i.harovska@gmail.com

Прийнято: 17.01.2025 | Опубліковано: 29.01.2025

Анотація. Обґрунтовано, що одним із пріоритетних підходів до навчання в сучасному освітньому процесі є компетентнісний підхід, спрямований на

формування та розвиток особистості, яка готова до успішної самореалізації в житті. Підкреслено, що впровадження компетентнісного підходу як у загальній середній, так і у вищій та післядипломній освіті, забезпечує вироблення загальних і спеціальних (фахових / професійних) компетентностей, що так само гарантує високий рівень професійної та суспільної діяльності. З'ясовано роль здоров'язбережувальної компетентності в професійній діяльності педагога, а також в освітньому процесі загалом. Звернено увагу на те, що ключовим організатором і реалізатором освітньої діяльності є педагог, то, очевидно, що рівень його професійної компетентності впливає на процес набуття ключових компетентностей здобувачами освіти. Запропоновано авторське визначення здоров'язбережувальної компетентності й шляхи її розвитку через застосування здоров'язбережувальних технологій. Визначено такі основні складники досліджуваної компетентності педагога, як 1) фізичне здоров'я; 2) психічне / психоемоційне / духовне здоров'я; 3) соціальне здоров'я. Наголошено на єдності та взаємозалежності цих компонентів та зауважено, що вони утворюють цілісну систему, де кожен елемент підтримує інші, забезпечуючи гармонійне функціонування організму й психіки. Підсумовано, що формування та розвиток здоров'язбережувальної компетентності педагога є пріоритетним напрямом сучасного освітнього процесу, адже лише здоровий і компетентний учитель / викладач / андрагог здатен насамперед всебічно подбати про збереження та підтримку здоров'я своїх вихованців, а далі докласти максимум зусиль та фахових умінь щодо оволодіння ними (учнями / студентами / дорослими) системою теоретичних знань і практичних навичок. Педагог, у якого чітко сформована здоров'язбережувальна компетентність, може забезпечити емоційне та психологічне благополуччя здобувачів освіти, що поєднує в собі підтримку їхньої мотивації та розвиток стресостійкості.

Ключові слова: здоров'я, здоров'язбережувальна компетентність, освітній процес, учасники освітнього процесу, компетентнісний підхід.

**Health care competence of the teacher
as the basis of the competence approach in the modern educational
process**

Maria Tsurkan

Professor of the Department of Psychology and Philosophy Bukovyna State Medical University, m. Chernivtsi, Theater Square, 2, 58002; Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Theory of Educational Management of the communal institution "Institute of Postgraduate Pedagogical Education of Chernivtsi Region", Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, m. Chernivtsi, str. Ivana Franka, 20, 58000 maria-ts77@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2866-1743>

Anna-Hrystyna Lyaskovska

senior teacher of the department of pedagogy, psychology and theory of educational management of a communal institution "Institute of Postgraduate Pedagogical Education of Chernivtsi Region", m. Chernivtsi, str. Ivana Franka, 20, 58000, kristinaliaskovska25@gmail.com

Iryna Kharovska

teacher of Ukrainian language and literature Chernivtsi gymnasium No. 5 "Integral", m. Chernivtsi, str. Ruska, 228-A, 58023, i.harovska@gmail.com

***Abstract.** It is substantiated that one of the priority approaches to learning in the modern educational process is a competency-based approach aimed at the formation and development of a personality who is ready for successful self-realization in life. It is emphasized that the implementation of a competency-based approach in both general secondary and higher and postgraduate education ensures the development of general and special (specialized / professional) competencies, which also guarantees a high level of professional and social activity. The role of health-*

preserving competence in the professional activity of a teacher, as well as in the educational process in general, is clarified. Attention is drawn to the fact that the key organizer and implementer of educational activity is a teacher, so it is obvious that the level of his professional competence affects the process of acquiring key competencies by students. The author's definition of health-preserving competence and ways of its development through the use of health-preserving technologies are proposed. The following main components of the studied teacher's competence are identified: 1) physical health; 2) mental / psycho-emotional / spiritual health; 3) social health. The unity and interdependence of these components are emphasized and it is noted that they form a holistic system, where each element supports the others, ensuring the harmonious functioning of the body and psyche. It is concluded that the formation and development of the teacher's health-preserving competence is a priority direction of the modern educational process, because only a healthy and competent teacher / lecturer / andragog is able, first of all, to comprehensively take care of preserving and supporting the health of his pupils, and then to make maximum efforts and professional skills to master them (pupils / students / adults) a system of theoretical knowledge and practical skills. A teacher who has clearly developed health-preserving competence can ensure the emotional and psychological well-being of students, which combines supporting their motivation and developing stress resistance.

Keywords: *health, health-preserving competence, educational process, participants in the educational process, competency-based approach.*

Постановка проблеми. Сьогодні українське суспільство перебуває в надзвичайних умовах, зокрема, переживши пандемію КОВІД-19, щоденно зазнає різних втрат унаслідок повномасштабного російського вторгнення в Україну. Освітні втрати також не виняток. Досліджуючи освітній процес в цілому, аналітики виокремили такі втрати: навчальні, виховні, психологічні, управлінські, методичні, – які безпосередньо пов'язані зі здатністю учасників освітнього процесу розв'язувати теоретичні та практичні проблеми, вирішувати

завдання, тобто демонструвати свою компетентність щодо розуміння та коригування конкретної ситуації. Оскільки ключовим організатором і реалізатором освітньої діяльності є педагог, то, очевидно, що рівень його професійної компетентності впливає на процес набуття ключових компетентностей здобувачами освіти. Тому особистість учителя / викладача, зокрема його професійність, – ядро, навколо якого відбуваються всі навчальні, психологічні, методичні й частково управлінські зміни, що потребують особливої уваги та детального аналізу.

Беручи до уваги вищезазначене, укотре зауважуємо, що одним із пріоритетних підходів до навчання в сучасному освітньому процесі є компетентнісний підхід, спрямований на формування та розвиток особистості, яка готова до успішної самореалізації в житті. Компетентна людина, незалежно від виду професійної діяльності, здатна розв'язувати проблеми як побутового, так і фахового характеру, адже володіє необхідною системою знань, практичних умінь і навичок, які слугують дієвим інструментом досягнення бажаних результатів.

Відомо, що підхід до навчання є «основною методологічною категорією, яка становить систему принципів, методів, прийомів, засобів і форм навчання» [1, с. 82]. Упровадження компетентнісного підходу як у загальній середній, так і у вищій та післядипломній освіті, забезпечує вироблення загальних і спеціальних (фахових / професійних) компетентностей, що так само гарантує високий рівень професійної та суспільної діяльності. Серед професійних компетентностей педагога значущою є здоров'язбережувальна компетентність, від якої залежить процес набуття й розвитку всіх інших фахових умінь і навичок, необхідних для реалізації професійних ідей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здоров'язбережувальну компетентність як одну з професійних компетентностей педагога, а також фахівців інших галузей, дослідники (Воронцова Т., Железнова Т., Кочерга Є., Малишева Л., Миронюк Т., Осадчий В., Панасенко Т., Плачинда Т.,

Пономаренко, Тогочинський О., Ткачук О., Успенська, та ін.) вважають надважливою основою здійснення професійної діяльності, у нашій ситуації педагогічної, оскільки лише фізично і морально здоровий спеціаліст здатен якісно виконувати поставлені перед ним завдання, одночасно дбаючи про фізично-психологічний стан тих, з ким щодня взаємодіє (учні, студенти, колеги). Зокрема Панасенко Т. зазначає, що «педагог виконує одну із важливих функцій, що полягає у передачі знань і умінь здоров'язбереження, тому формування здоров'язбережувальної компетентності вчителів та учнів є необхідною та обов'язковою складовою їхньої підготовки» [2, с.132]. На думку Ткачук О., «здоров'язбережувальна компетентність характеризується інтеграцією теоретичної та практичної діяльності особистості, яка передбачає вміння розуміти закономірності взаємодії організму з навколишнім середовищем, визначати рівень фізичного розвитку та оцінювати стан соматичного здоров'я особистості, формування ціннісного ставлення до здоров'я, його збереження та зміцнення як результату професійної діяльності» [3]. Осадчий В. та Василюк О., досліджуючи здоров'язбережувальну компетентність викладача іноземної мови, пояснюють її зміст як «здатність педагога кваліфіковано здійснювати діяльність зі здоров'язбереження всіх суб'єктів освітнього процесу в професійному та особистісному аспектах на основі знань, умінь та вдосконалення професійно значущих особистісних якостей» [4, с. 112 – 113]. Отже, вищезгадані наукові розвідки є основою для подальшого з'ясування значення досліджуваної компетентності в професійній діяльності педагога.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Додаткового вивчення потребує аспект взаємозв'язку та взаємозалежності вищезгаданої компетентності педагога та здобувачів освіти, зокрема аналізу основних чинників створення безпечного освітнього середовища як ключової умови збереження здоров'я всіх учасників освітнього процесу.

Мета нашого дослідження – визначити суть, основні складники й роль здоров'язбережувальної компетентності сучасного педагога (учителя / викладача

/ андрагога) у процесі здійснення ним освітнього процесу, зокрема формування та розвиток цієї ж компетентності в учнів / студентів / дорослих.

Виклад основного матеріалу дослідження. У нормативно-правових документах української освіти звернено максимум уваги на питання збереження здоров'я. Зокрема, у Законі України «Про освіту» серед засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності виокремлено «формування культури здорового способу життя, екологічної культури та дбайливого ставлення до довкілля»; а також наголошено, що здобувачі освіти зобов'язані «відповідально та дбайливо ставитися до власного здоров'я, здоров'я оточуючих, довкілля», відповідно педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники – «сприяти розвитку здібностей здобувачів освіти, формуванню навичок здорового способу життя, дбати про їхнє фізичне і психічне здоров'я» [5]. У статті 12 цього ж закону зазначено, що досягнення мети повної загальної середньої освіти забезпечується шляхом формування ключових компетентностей сучасної людини, у переліку яких й така, як «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та *здорового способу життя*, з усвідомленням рівних прав і можливостей» [5]. Отже, здоров'я учасників освітнього процесу – ключова умова набуття та розвитку компетентностей як тих, хто навчає, так і тих, хто здобуває знання. Саме від збереження здоров'я педагогів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), закладів вищої освіти (ЗВО) та інших освітніх закладів залежить рівень успішності становлення особистості учня / студента / дорослого, зокрема формування його культури здоров'я.

У «Національній стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі» зазначено, що «формування безпечного та здорового освітнього середовища сприятиме кращій реалізації інтелектуального, фізичного, соціального та емоційного розвитку учнів, їх потенціалу, а також матиме позитивний вплив на стан громадського здоров'я, економіки та демографії в цілому в Україні» [6].

Як бачимо, здоров'я суб'єктів освітньої галузі – пріоритетний напрям їхньої життєдіяльності, що потребує розроблення здоров'язбережувальних технологій та оволодіння ними як основними способами формування здоров'язбережувальної компетентності.

З метою розуміння вищезазначеної проблеми звернемося до змісту поняття «компетентність», яке потрактовано як «динамічна комбінація знань, способів мислення, поглядів, цінностей, навичок, умінь, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність» [5]. Отож компетентна людина вміє організовувати свою діяльність; мотивувати себе й тих, із ким взаємодіє; планувати роботу та передбачати її результати; здійснювати моніторинг і самоконтроль; усвідомлювати самоцінність та цінність інших людей тощо.

Що ж до змісту здоров'язбережувальної компетентності, то його пояснюють як

1) «характеристики, властивості, що спрямовані на збереження фізичного, соціального, духовного та психічного здоров'я як свого, так і довколишнього» [7];

2) «В2.1. Здатність організовувати безпечне освітнє середовище, використовувати здоров'язбережувальні технології під час освітнього процесу. В2.2. Здатність здійснювати профілактично-просвітницьку роботу з учасниками освітнього процесу щодо безпеки життєдіяльності, санітарії та гігієни. В2.3. Здатність формувати в здобувачів освіти культуру здорового й безпечного способу життя. В2.4. Здатність підтримувати особисте фізичне та психоемоційне здоров'я під час професійної діяльності. В2.5. Здатність надавати домедичну допомогу учасникам освітнього процесу» [8, с. 24-27].

Ключовим поняттям запропонованих вище визначень «здоров'язбережувальна компетентність» є здоров'я, яке вслід за дослідниками розуміємо як «стан організму, при якому нормально функціонують усі його органи; той чи інший стан, самопочуття людини» [9, Т. 3, с. 547].

Беручи до уваги вищезазначені трактування поняття «здоров'язбережувальна компетентність», вважаємо, що *здоров'язбережувальна компетентність* – сукупність здоров'язбережувальних компетенцій, які визначають здатність учасників освітнього процесу застосовувати знання, уміння та навички в умовах конкретної життєвої та професійної ситуації з метою збереження і зміцнення фізичного здоров'я, розвитку психоемоційної стійкості до різних викликів, створення безпечних умов для реалізації особистості в соціумі.

Основними складниками здоров'язбережувальної компетентності педагога є 1) фізичне здоров'я; 2) психічне / психоемоційне / духовне здоров'я; 3) соціальне здоров'я.

Услід за Пономаренком В. та Воронцовою Т. вважаємо, що збереження фізичного здоров'я забезпечують такі навички людини, як раціональне харчування, рухова активність, санітарно-гігієнічні уміння, дотримання режиму праці та відпочинку [10]. Що ж до психічного / психоемоційного / духовного здоров'я, то його основними компонентами є позитивна ідентичність (розвиток самоповаги і поваги до інших людей); емоційне благополуччя (самоконтроль, керування стресами, мотивація успіху і гартування волі); інтелектуальне благополуччя (уміння вчитись, аналіз проблем і прийняття рішень, критичне і творче мислення); духовне благополуччя (орієнтація на загальнолюдські цінності, пізнавальні, естетичні, етичні потреби, потребу у самореалізації).

Пояснюючи зміст соціального здоров'я, варто зупинитися на двох його компонентах, а саме: 1) соціальне середовище та здоров'я (ефективне спілкування; соціальна взаємодія (культура взаємин між статями, робота в команді, співчуття, мирне розв'язання конфліктів); протидія соціальному тиску й дискримінації; профілактика соціально небезпечних захворювань і шкідливих звичок); 2) безпечне довкілля (небезпечні місця і ситуації; безпека у школі; побутова безпека; дорожня безпека; пожежна безпека; соціальна безпека;

безпека на природі; надзвичайні і екстремальні ситуації; надання невідкладної допомоги).

Отже, розвиток здоров'язберезувальної компетентності педагога є важливим як для збереження його фізичного і психологічного здоров'я, так і для створення здорового навчального середовища. Педагоги часто стикаються з високим рівнем стресу, емоційним вигоранням та перевантаженням, тому необхідно впроваджувати заходи, які сприяють зміцненню їхнього здоров'я та навичок саморегуляції, а тому, як зазначає М. Шеян, «здоров'язберезувальну компетентність учителів основної школи потрібно розвивати цілеспрямовано упродовж усієї професійної діяльності» [11, с. 197].

Зважаючи на вищезазначені компоненти здоров'язберезувальної компетентності, важливо підкреслити їхню єдність і взаємозалежність. Ці складники утворюють цілісну систему, де кожен елемент підтримує інші, забезпечуючи гармонійне функціонування організму й психіки.

Фізичний і соціальний компоненти досліджуваної компетентності тісно переплетені, оскільки фізичне самопочуття педагога впливає на його здатність брати участь у соціальній взаємодії, а якість соціального середовища може впливати на фізичний стан. Наприклад, педагог, який працює у сприятливій соціальній атмосфері, де є взаємопідтримка й доброзичливість, має більше ресурсів для збереження фізичного здоров'я: знижується рівень стресу, стабілізується артеріальний тиск, покращується імунітет. І навпаки, токсичне соціальне середовище може спричинити хронічний стрес, що веде до фізичного виснаження, головного болю, проблем із серцево-судинною системою тощо. Тому створення здорового соціального клімату в колективі – необхідна умова для підтримки фізичного здоров'я педагога. Водночас фізичне благополуччя сприяє активній участі в соціальному житті, підвищуючи якість професійної діяльності й міжособистісної взаємодії, адже «у педагогічному феномені здоров'язбереження є соціально-освітньою, поліфункціональною системою» [12, с. 57].

Психологічний і соціальний компоненти здоров'язберезувальної компетентності педагога є тісно взаємопов'язаними, адже психологічний стан значною мірою залежить від якості соціальних взаємодій. Педагог, який відчуває підтримку з боку колег, адміністрації та учнів, має значно вищий рівень емоційної стійкості й мотивації. Водночас недостатність соціальної підтримки, конфлікти або відчуття ізольованості можуть призводити до психологічного виснаження, розвитку тривожності або депресії. Наприклад, учитель / викладач, який не отримує належного визнання своєї праці, може втратити віру у свої професійні здібності, що впливає як на його емоційний стан, так і на якість взаємодії з учнями.

Розвиток здорових і гармонійних соціальних зв'язків, побудованих на довірі, емпатії та взаємоповазі, сприяє не лише підтримці психологічного здоров'я педагога, а й створенню позитивного освітнього середовища, що є ключовим для компетентнісного підходу. Нехтування базовими емоційними потребами (такими, як відчуття безпеки, визнання, підтримка та самореалізація) може стати тригером для виникнення психосоматичних захворювань. Це відбувається через перенапруження нервової системи, яке так само впливає на фізичний стан. Наприклад, хронічний стрес може спричинити головний біль, проблеми зі шлунково-кишковим трактом або серцево-судинні захворювання.

Як бачимо, забезпечення психологічного комфорту та задоволення емоційних потреб педагога є основою не лише для його особистого благополуччя, але й для ефективного виконання професійних обов'язків. Це підкреслює важливість інтегрованого підходу до здоров'язбереження, який охоплює фізичний, психоемоційний та соціальний аспекти.

Особливу роль у процесі формування та розвитку досліджуваної компетентності педагога відіграють здоров'язберезувальні технології (сукупність методів, засобів і практик, спрямованих на збереження, зміцнення і підтримку здоров'я людини), оскільки вони є інструментом створення комфортного освітнього середовища, у якому через мінімізацію стресу можливо

забезпечити гармонійний розвиток усіх учасників освітнього процесу. Також застосування зазначених вище технологій сприяє формуванню корисних звичок, створенню позитивної атмосфери, зниженню рівня ризику професійного вигорання, підвищенню успішності учнів. Найбільш ефективними, на нашу думку, є наступні види здоров'язбережувальних технологій: психолого-педагогічні, фізкультурно-оздоровчі, гігієнічні, інформаційно-просвітницькі технології, а також технології створення безпечного середовища та соціальної підтримки. Саме ці технології варто комплексно та систематично використовувати в освітньому процесі, щоб досягти максимальних результатів під час взаємодії того, хто навчає, й того, хто здобуває знання.

Висновки. Отже, формування та розвиток здоров'язбережувальної компетентності педагога є пріоритетним напрямом сучасного освітнього процесу, адже лише здоровий і компетентний учитель / викладач / андрагог здатен насамперед всебічно подбати про збереження та підтримку здоров'я своїх вихованців, а далі докласти максимум зусиль та фахових умінь щодо оволодіння ними (учнями / студентами / дорослими) системою теоретичних знань і практичних навичок. Педагог, у якого сформована здоров'язбережувальна компетентність, може забезпечити емоційне та психологічне благополуччя здобувачів освіти, що поєднує в собі підтримку їхньої мотивації та розвиток стресостійкості.

Список використаних джерел

1. Овсієнко Л. Компетентнісний підхід до навчання: теоретичний аналіз. Педагогічний процес: теорія і практика (Серія: Педагогіка) № 2 (57), 2017. С. 82 – 87.
2. Панасенко Т. Формування здоров'язберігаючої компетентності майбутніх вчителів початкової школи у ВНЗ I-II р. а. Молодий вчений. Херсон. № 9.1 (36.1), 2016 р. С. 130–134.

3. Ткачук О. Формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх лікарів в освітньому процесі з фізичного виховання : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 –теорія і методика професійної освіти. Київ, 2019. 274 с.
4. Осадчий В., Василюк, О. Здоров'язбережувальна компетентність сучасного викладача іноземної мови як важлива складова професійної компетентності. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2022. Випуск 63. С. 106 – 115.
5. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145- VIII. Голос України. 2017. 27 верес. (№ 178-179). С. 10-22.
6. Указ Президента України № 195/2020 «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі». 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text>.
7. Успенська В. Здоров'язбережувальна компетентність учителя з основ здоров'я та шляхи її розвитку. Вісник післядипломної освіти. 2010. Вип.2. С.140–149.
8. Про затвердження професійного стандарту «Вчитель закладу загальної середньої освіти»: наказ Міністерства освіти і науки України від 29.08.2024 № 1225.
9. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1–11.
10. Пономаренко В., Воронцова Т. Освіта на основі життєвих навичок. Освіта на основі життєвих навичок. Адвокаційний модуль для керівних кадрів. URL: <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/19/116#2>.
11. Шеян М., «Особливості розвитку здоров'язбережувальної компетентності вчителів основної школи у системі післядипломної педагогічної освіти», Paradigm of Knowledge, vol. 4, № 30, p. 36–53, 2018. [Online].
12. Сипченко В., Ткаченко В. Здоров'язбережувальна компетентність як складник професійної майстерності працівників закладів вищої освіти. Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: "Педагогічні науки", № 17. 2018. С. 56–58.

13. Тогочинський О. Здоров'язбережувальна компетентність як світоглядна орієнтація майбутніх працівників пенітенціарної системи. Молодь і ринок. № 1 (168), 2019. С. 6 – 12.
14. Кочерга Є. Розвиток здоров'язбережувальної компетентності вчителів хімії в закладах післядипломної освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Київ, 2021. 21 с.
15. Малишева Л. Формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх учителів початкової школи в освітньому процесі педагогічного коледжу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Одеса, 2018. 24 с.
16. Миронюк Т. Формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх учителів біології засобами інноваційних технологій в умовах освітнього середовища вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Умань, 2017. 20 с.